

भारतातील प्रमुख आदिवासी चळवळी

प्रा. बालाजी गंगाधरराव दमकोंडवार

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी, जिल्हा- चंद्रपूर

email : damkondwarb@gmail.com

गोषवारा :

भारतात आदिवासी समुदायाचे मागासलेपण ही वर्तमान काळातही एक महत्त्वपूर्ण समस्या आहे. भारतातील आदिवासींच्या अलिप्त आणि शांततामय जीवनात ब्रिटीशांच्या काळात मोठ्या प्रमाणात हस्तक्षेप सुरु झाला. आदिवासींचे जगण्याचे मुख्य साधन म्हणजे जंगल आणि जमीन होते. परंतु ब्रिटीशांनी निर्माण केलेल्या कायद्यांमुळे आणि जंगल व जमिनीविषयक

धोरणांमुळे आदिवासींना जंगल आणि जमिनीवरील हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित व्हावे लागले. ब्रिटीश अधिकारी, राजस्व अधिकारी, जमीनदार, सावकार, व्यापारी, ठेकेदार, या सर्वांनी आदिवासींच्या निरक्षरतेचा, मागासलेपणाचा फायदा घेवून त्यांचे शोषण केले. परंतु आदिवासींनी आपले हक्क आणि अधिकार तसेच सांस्कृतिक वेगळेपण, राजकीय स्वातंत्र्य, आणि अस्मिता टिकविण्यासाठी संघटीत होऊन ब्रिटीश सत्तेशी विविध चळवळींच्या माध्यमातून संघर्ष केला. स्वातंत्र्यानंतरही स्वकियांच्या सरकारशी त्यांना लढा द्यावा लागला. अशा विविध चळवळींचे आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विकासात महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यातील संथाल चळवळ आणि झारखंड चळवळ या दोन प्रमुख चळवळींचे अध्ययन करून आदिवासींच्या संघर्षांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा :

संथाल चळवळ, झारखंड चळवळ, ख्रिश्चन स्टुडंट्स ऑर्गनाइजेशन, छोटा नागपूर उन्नती समाज, आदिवासी महासभा, झारखंड मुक्ती मोर्चा

प्रस्तावना:

भारतीय समाजाचे प्रमुख्याने नागरी, ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायात विभाजन झालेले आहे. भारतीय समाजात विकासाच्या बाबतीत विविध समुदायांमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते. विकासाच्या सुविधांचे केंद्रीकरण नागरी समाजात झालेले आहे. ग्रामीण आणि आदिवासी समुदाय अजूनही विकासाच्या

प्रक्रियेपासून वंचित असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समुदाय हा अजूनही विकासाच्या प्रक्रियेत शेवटच्या स्तरावर आहे. रस्ते, पाणी, वीज, शिक्षण, आरोग्य, या सुविधा देखील सर्व आदिवासी भागात अजूनही उपलब्ध नाहीत. अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, आरोग्यविषयक समस्या, कर्जबाजारीपणा, बेरोजगारी, शोषण अशा अनेक समस्यांमुळे आदिवासी समाजातील मागासलेपण कायम आहे. भारतातील आदिवासी प्राचीन काळापासून अलिप्तपणे पर्वते, दर्या, नदीकाठचे प्रदेश, जंगलमय भागात, शांततापूर्ण जीवन जगत आहे. त्यांच्या गरजा अतिशय कमी असल्याने ते निसर्गाच्या सानिध्यात उपलब्ध संसाधनांच्या आधारे आपले जीवन जगत होते. जोपर्यंत बाह्य जगाशी म्हणजेच आधुनिक संस्कृतीशी त्यांचा संबंध आला नाही तोपर्यंत त्यांच्या शांत अशा सामाजिक जीवनात कोणतेही आंदोलने झाली नाहीत. स्थानिक वाद त्यांच्या जमात पंचायतीद्वारे परंपरागतपणे विचार विनिमय करून दिले जात होते. जमात पंचायतीचा निर्णय सर्वच लोक मान्य करायचे. त्याचे पालन सर्व सदस्यांकडून केले जायचे. मात्र बाह्य जगाशी संपर्क आल्यानंतर यामध्ये परिवर्तन व्हायला लागले. परकीय सत्ता, फिरते व्यापारी, सावकार, बाह्य संस्कृतीतून स्वतःच्या हितसंबंधासाठी येणारी आणि आदिवासींचे शोषण करणारी माणसे या सर्वांच्या परिणामामुळे सामाजिक आणि आर्थिक बाबतीत परिवर्तन आणि शोषणाचे पर्व सुरु झाले. या शोषणाचा आणि प्रतिकूल परिणामांचा विरोध करण्यासाठी आदिवासी समुदायात सामाजिक चळवळी निर्माण झाल्या. आदिवासी समुदायाच्या वर्तमान स्थितीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक काळात झालेल्या चळवळींचे अध्ययन करणे महत्त्वाचे ठरते.

Anthopological Survey of India च्या मुख्य जर्नल असलेल्या Man in India च्या १९४५ च्या विशेषांकात संपादकीय लेखात लिहिले आहे कि, आदिवासी चळवळी फार प्रमाणात झाल्या असे नाही. परंतु एवढे मात्र निश्चित कि, मागील दिडशे वर्षात कोणत्याही मुख्य आदिवासी समूहाने आंदोलन केले नाही असेही नाही. Anthopological

Survey of India च्या ई. स. १९७६ साली प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार भारतात ३६ आदिवासी चळवळी झाल्या. त्यातील १४ चळवळी ह्या उत्तरपूर्व भारतातल्या असून त्या बहुतांशी राजकीय स्वरूपाच्या होत्या. मध्यभारतात भगत चळवळ व गोंड आदिवासींची राजकीय चळवळ झाली. तसेच आदिवासी शेतकरी चळवळ व स्वायत्ततेसाठी राजकीय चळवळी उभ्या राहिल्या. नाग आणि मिझो या आदिवासींनी ब्रिटीशांविरुद्ध स्वतंत्र राज्यासाठी लढा दिला. बिहारमधील आदिवासींनी झारखंड या वेगळ्या राज्यासाठी लोकचळवळ उभी केलेली दिसते. राघवैय्या यांच्या Tribal Revolts (1971) या पुस्तकानुसार १७७८ ते १९७९ या काळात ७९ चळवळी झाल्या आहेत. आदिवासी समुदायाच्या वर्तमान स्थितीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक काळात झालेल्या काही प्रमुख चळवळींचे अध्ययन करणे महत्वाचे ठरते.

उद्देश :

1. संथाल आणि झारखंड चळवळींचे अध्ययन करणे.
2. आदिवासीच्या चळवळींनी आदिवासी विकासात दिलेले योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

या शोध निबंधात आशय विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. दुय्यम तथ्यांच्या उपलब्धतेसाठी पुस्तके, मासिके, संशोधन जर्नल्स, इंटरनेटवरील लेख , संकेतस्थळे इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

१. संथाल चळवळ : एम. एस. राव यांच्या मते संथाल जमातीची चळवळ ही कृषी करणाऱ्यांची भारतातील पहिली चळवळ किंवा विद्रोह आहे. इ.स. १८५५-५६ मधील या विद्रोहाचा अभ्यास मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. प्रा. मान यांनी संथाल चळवळीच्या चार प्रमुख कारणांचा उल्लेख केला आहे.

१. महाजनांनी संथाल आदिवासींचे आर्थिक व्यवहारात शोषण करणे. २. कर्ज घेण्याची वेठबिगारी प्रथा ३. महाजनांची पोलिसांसोबत मिलीभगत आणि भ्रष्टाचार ४. संथालांना न्याय न मिळणे. प्रा. कुलशां यांनी The Santhal Rebellion (1943) या लेखात नमूद केले की, संथाल विद्रोहाकडे केवळ आर्थिक शोषणाच्या संदर्भात पाहणे पुरेसे नाही. आर्थिक शोषणाने त्यांना हताश केले, परंतु जमिनीबद्दल त्यांची भावनात्मक ओढ होती. त्यामुळे त्यांनी जमिनीपासून वंचित करणाऱ्या विरुद्ध चळवळ उभारली.

जंगलात स्थायी वस्ती करून शतकानुशतके राहणाऱ्या व शेती करणाऱ्या आदिवासींना जमिनीवरून हटविण्याचे अधिकार ब्रिटीशांनी जमिनीदारांना दिले त्याच्या विरुद्ध हा उठाव झाला. जी भूमी सामुदायिक मालकीची म्हणून आदिवासी करत होते तिला व्यक्तिगत स्वामित्व देण्याच्या विरुद्ध ही चळवळ होती. आर्थिक शोषण करणाऱ्या व्यापारी, मध्यस्थी दलाल आणि सावकार यांच्याही विरोधातील हा उठाव होता.

या चळवळीच्या मुळाशी छोटा नागपूर मधील भगनाडी गावातील सिधू, कांडू, चेहू आणि भैरव या युवकांवर होणारे अन्याय अत्याचार यांची पार्श्वभूमी आहे. इंग्रजांनी जंगल जमिनीचा बंदोबस्त केल्यामुळे संथाल लोक जमिनीपासून वंचित झाले होते. तेव्हा वेठबिगारीची प्रथा सुरु होती आणि अनेक संथाली वेठबिगारीत काम करीत होते. काही आदिवासी हटवादी या प्रकाराखाली काम करीत. ते महाजनांच्या शेतात काम करीत पण त्यांना काहीच मजुरी दिली जात नव्हती. हटवादी जीवनभर कर्जातच राहायचे. जमीनदार, सावकार, ठेकेदार, व्यापारी, राजस्व अधिकारी हे संथालांचे शोषण करीत. या लोकांना संथाल लोक 'डिक्' असे म्हणायचे. सावकार संथालांना कर्ज देवून त्यांच्याकडून जास्त व्याज वसूल करायचे. रेल्वे लाईनच्या कामावर युरोपीय ठेकेदार संथालांना मजूर म्हणून कामाला लावीत आणि अत्यल्प मजुरी देत असत. संथालांनी आपले शोषण करणाऱ्या शोषकांविरुद्ध अनेक तक्रारी केल्या परंतु ब्रिटीश शासनाने त्याकडे लक्ष दिले नाही. म्हणून संथाल जमातीने फार मोठा विद्रोह केला. इ.स. १८५५ च्या सुरुवातीला वीरभूम, बंकुरा, छोटा नागपूर आणि हजारीबाग मधील ७००० संथाली एकत्र आले. आधीच्या वर्षी महेशलाल दरोगा याने केलेल्या अन्यायाविरुद्ध व महाजनांच्या व्याजाच्या जाचाविरुद्ध चळवळ सुरु झाली. तेथिल संपूर्ण आदिवासी भगनाडी गावात एकत्र आले. ३० जून १८५५ रोजी १०००० संथाल संघटीत होऊन त्यांनी उठाव करण्याचे ठरविले. भादू, किरता, सुन्नो आणि साधू यांनी कमिश्नरला आणि जमीनदारांना सूचना दिली. ब्रिटीश शासनाने त्यांना उत्तर न देता त्यांच्यावर बंडखोर म्हणून कारवाई करण्याचे ठरविले. संथालांनी याविरुद्ध तीर कमान व झेंग थैमन विद्रोह सुरु केला . १९५४ मध्ये महेशलाल दत्त याने संथालांवर जे अन्याय केले होते त्याचा सूड घेण्यासाठी त्याचे शीर धडावेगळे केले. जमीनदार, व्याज घेणारे सावकार, महाजन हे पळून गेले. संथालांचा भागलपूर व

राजमहाल या भागात विजय झाला. ब्रिटीश पोलिसांनी परत त्यांचा सामना केला. आदिवासींनी 'गुरील्ला वार' ने त्यास उत्तर दिले. भागलपूर आणि राजमहाल मधील रेल्वे आणि डाक सेवा संधालांनी पूर्णपणे बंद केले. या गावात ढोल वाजले कि त्वरित १०००० च्या जवळपास संधाल आदिवासी गोळा होत असत. त्यांनी या दोन गावातील भूभाग ताब्यात घेतला. ब्रिटीश अधिकारी व मेजरला पळून जावे लागले. शेवटी ब्रिटिशांनी मार्शल लॉ घोषित केला. संधालांनी महाजन, जमीनदार आणि सावकारांचे दमन केले. शेवटी दोन रेजिमेंट पाठविण्यात आल्या. १ ऑगस्ट १८५५ पर्यंत संधाल आणि ब्रिटीश यांच्यात तुंबळ लढाई झाली. यामध्ये जवळपास ५०००० संधाली मारल्या गेले. ई. स. १८५६ मध्ये कांडू व इतर संधाल नेत्यांना कैदेत टाकले. संधालांचा पराभव झाला. परंतु नंतर ब्रिटीश सरकारने आपले धोरण बदलले हे या चळवळीचे यश मानावे लागेल. संधाल आदिवासींनी केलेले बंड एवढे प्रचंड होते की, ब्रिटीश सरकार काही काळ हादरून गेले होते. या चळवळीची नोंद कार्ल मार्क्स यांनी घेतली. तसेच रवींद्रनाथ टागोर यांनीही संधालांच्या या चळवळी बद्दल संधाली नेतृत्वाची पाठ थोपटली होती.

२. झारखंड चळवळ : राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळी सोबतच छोटा नागपूरच्या आदिवासींमध्ये एक नवीन राजकीय चेतना निर्माण झाली. या राजकीय चेतनेस झारखंड चळवळ या नावाने ओळखले जाते.

झारखंड चळवळ ही स्वतंत्र राज्याच्या मागणीसाठी सुरु झालेली एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळ आहे. ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करताना असे लक्षात येते की, झारखंड म्हणजेच छोटा नागपूर आणि संधाल परगणा यांचे वेगळे स्थान राहिले आहे. भौगोलिक, सांस्कृतिक, भाषिक आणि सामाजिक संरचनेच्या दृष्टीने हे क्षेत्र बिहार आणि बंगालपेक्षा वेगळे राहिले आहे. झारखंडच्या क्षेत्रात सध्याच्या बिहारमधील सात, पश्चिम बंगालमधील तीन, ओरिसातील चार आणि मध्यप्रदेशातील दोन जिल्हांचा समावेश होतो. झारखंड चळवळीचे मुख्य क्षेत्र छोटा नागपूर आणि संधाल परगणा हे होते. छोटा नागपूर आणि संधाल परगणा या क्षेत्रात ब्रिटिशांनी केलेल्या दडपशाही, शोषण, आणि परंपरागत व्यवस्थेत केलेल्या हस्तक्षेपाच्या विरोधात अनेक विद्रोह करण्यात आले. परंतु २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला यामध्ये स्वतंत्र राज्याच्या मागणीचा समावेश होऊन हि राजकीय स्वातंत्र्याची चळवळ बनली. स्वतंत्र झारखंड राज्याची

मागणी केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नव्हती तर आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक, सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि पुनर्संघटनाची हि चळवळ होती. भारताच्या विविध राज्यनिर्मितीच्या चळवळीत भाषा हा घटक प्रभावी ठरला होता. परंतु झारखंड राज्याची मागणी हि सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक अस्मिता आणि संरक्षणासोबतच स्थानीय जनतेला शासन, प्रशासन, धोरण निर्मिती आणि निर्णय प्रक्रियेत अधिकाधिक सहभाग मिळावा म्हणून पुढे आली होती. हे या चळवळीचे वेगळेपण होते.

झारखंड चळवळीचे जनक जे. बार्थोलमन यांना मानले जाते. ते चाईबासा येथील रहिवासी होते. त्यांनी १९१२ मध्ये 'ख्रिश्चन स्टुडंट्स ऑर्गनाइजेशन' ची स्थापना केली. या संघटनेचा प्रारंभिक उद्देश गरीब ख्रिश्चन विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकारची मदत करणे हा होता. त्यानंतर या संघटनेने छोटा नागपूरमधील सर्वच आदिवासींच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या कार्यात सक्रीय सहभाग घेतला. तेथील सुशिक्षित आणि ख्रिश्चन धर्म स्वीकारलेल्या आदिवासींना त्यांच्या सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी व्यापक स्तरावर काम करण्यासाठी संघटनेची आवश्यकता वाढू लागली होती. त्यामुळे 'ख्रिश्चन स्टुडंट्स ऑर्गनाइजेशन' या संघटनेच्या नावात आणि संरचनेत बदल करून १९१५ मध्ये 'छोटा नागपूर उन्नती समाज' या संघटनेची स्थापना केली गेली. या संघटनेद्वारे आदिवासी समाजात जागरूकता आणि एकता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने 'आदिवासी' या नावाने पत्रिकेचे प्रकाशन केले गेले. या सर्व कार्याच्या प्रभावाने आदिवासींमध्ये राष्ट्र भावना निर्माण होऊ लागली. छोटा नागपूरमधील मुंडा, उराँव, खारीया, हो, कोल व इतरही जमातींमध्ये संघटन घडून आले आणि ही चळवळ विस्तारत गेली. या चळवळीचे मुख्य उद्देश्य आदिवासींना आपली भाषा, संस्कृती आणि स्वतंत्र अस्तित्व टिकविणे हे होते, कारण आदिवासींच्या भाषेला शिक्षण आणि सामान्य व्यवहारात माध्यम म्हणून वापरले जात नव्हते. आदिवासी मुलांना ओरिसात ओडिया, बिहारमध्ये हिंदी आणि बंगालमध्ये बंगाली भाषा शिकावी लागायची. अशा विविध विषयांना लक्षात घेवून १९२८ मध्ये सायमन कमिशनने या भागाचा दौरा केला तेव्हा सायमन कमिशन कडे आदिवासींना विशेष सुविधा मिळाव्यात आणि त्यांच्यासाठी स्वतंत्र राज्य निर्माण केले जावे या आशयाचे निवेदन 'छोटा नागपूर उन्नती समाज' द्वारे देण्यात आले. या

काळात किसान सभा, छोटा नागपूर कॅथॉलीक सभा यांची स्थापना याच उद्देशाने झाली. विविध संघटनांद्वारे स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीसाठी कार्य केले जाऊ लागले. अशा विविध संघटनांनी एकत्र येवून आदिवासींच्या विकासासाठी आणि स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक होते. याच उद्देशाने १९३८ मध्ये रांची येथील छोटा नागपूर उन्नती समाजाच्या वार्षिक अधिवेशनात किसान सभा, छोटा नागपूर कॅथॉलीक सभा, मुंडा सभा आणि छोटा नागपूर उन्नती समाज या चार प्रमुख संघटनांनी एकत्र येवून एकीकृत आदिवासी संघटन निर्माण करण्याचा निर्णय घेतला. आणि छोटा नागपूर उन्नती समाज यात सर्व संघटना समाविष्ट करून 'आदिवासी महासभा' निर्माण करण्यात आली. १९३९ ला जयपाल सिंह मुंडा यांना सर्वसंमतीने आदिवासी महासभेचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यात आले. जयपाल सिंह यांच्या नेतृत्वात झारखंडची स्वतंत्र सांस्कृतिक अस्मिता, भौगोलिक अखंडता, आर्थिक संपन्नता याबाबतीत मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करण्यात आली आणि ही चळवळ छोटा नागपूरच्या सर्व भागात विस्तारली गेली. याप्रकारे स्वातंत्र्यापूर्वी आदिवासींनी आपले राजकीय हक्क आणि अधिकारांसाठी लढे दिले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्वकीय सरकार त्यांच्या मागण्यांकडे प्राधान्याने लक्ष देईल असे त्यांना वाटले. पण त्यांचा भ्रमनिरास झाल्यामुळे १९४९ ला जयपाल सिंह यांच्या नेतृत्वात झारखंड पार्टीची स्थापना झाली. इ.स. १९५२ च्या निवडणुकीत ३२ जागा त्यांना मिळाल्या. परंतु जयपाल सिंह काँग्रेसच्या जवळ गेल्यामुळे इ.स. १९५७ च्या निवडणुकीत २५ जागाच मिळाल्या. इ.स. १९६२ मध्ये झारखंड पार्टीच्या जयपाल सिंहांनी काँग्रेस मध्ये प्रवेश केला. त्यामुळे नेतृत्वात फाटाफूट झाली. एकत्रित आलेले मुंडा, हो, संधाल या आदिवासींनी आपापले वेगळे नेते केले. हो जमातीचे नेते श्री सुंबई हेदेखील काँग्रेसमध्ये गेले. त्यामुळे होरो हेच एकटे झारखंड पार्टीत राहिले.

बिरसा मुंडांच्या आंदोलनातून प्रेरणा घेवून १९६७ ला बिरसा सेवादलाची निर्मिती झाली. बिरसा सेवादलाचे आंदोलन जमिनी बळकावणाऱ्यांच्या विरुद्ध तसेच सावकार आणि महाजन यांचे विरुद्ध जोर धरू लागले. इ. स. १९६८ मध्ये बिरसा सेवादलाने झारखंड राज्याची मागणी केली. इ. स. १९७३ मध्ये शिबू सोरेन यांनी झारखंड मुक्ती मोर्चाची स्थापना केली. त्यांनी स्वतंत्र झारखंडचे आंदोलन अधिक तीव्र केले. इ. स. १९८५ च्या निवडणुकीत त्यांना १४

जागा मिळाल्या. या आंदोलनाला कम्युनिस्ट, नक्षलवादी व इतर सर्वांचाच पाठींबा मिळाला. या आंदोलनात. ०१. भूमी व जंगलाच्या बाबतीत निष्कासित केले जाणे. २. रोजगार आणि प्रशिक्षणापासून वंचित असणे ०३. सांस्कृतिक संमिश्रण ४. असंतुलित विकास हे चार प्रमुख मुद्दे होते. आदिवासींचे शोषण करणाऱ्यांना त्यांच्यातून बाहेर हाकलण्यासाठी हे आंदोलन होते. इ.स. १९८६ मध्ये स्थापन झालेल्या ऑल झारखंड स्टुडंट्स युनिअन ने या आंदोलनात स्वतंत्र झारखंड आणि शोषण मुक्त समाज या उद्दिष्टांसाठी सक्रीय सहभाग घेतला. इ. स. १९८७ झारखंड को-ऑर्डिनेशन पार्टीची स्थापना झाली. इतर सर्व संघटनांनी त्यांना पाठींबा दिला आणि आंदोलन अधिक तीव्र झाले. आदिवासींनी सातत्याने केलेल्या संघर्षातून नोव्हेंबर २००० मध्ये झारखंड हे स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्यात आले. आदिवासींनी आपले हक्क आणि अधिकार मिळविण्यासाठी केलेल्या संघर्षाची फलश्रुती स्वतंत्र झारखंड राज्य निर्माण होण्यात झाली.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे स्वातंत्र्यापूर्वी आदिवासींनी सावकार, ठेकेदार, मध्यस्थ, व्यापारी, राजस्व अधिकारी यांनी केलेल्या शोषणा विरुद्ध आणि ब्रिटिशांनी जंगल आणि जमिनीबाबत केलेल्या नियमांविरुद्ध कठोर लढा देण्यासाठी संघटन घडवून आणले आणि चळवळी केल्या. तसेच आपली भाषा, संस्कृती, स्वतंत्र अस्मिता, आणि राजकीय अधिकारांसाठी दीर्घकाळ चळवळीच्या माध्यमातून आपला संघर्ष सुरू ठेवला. आदिवासींना सन्मानाने आपले जीवन जगता यावे, त्यांचे हक्क आणि अधिकार सुरक्षित असावे या उद्दिष्टाने केलेल्या चळवळीचे आदिवासींच्या विकासात महत्वाचे योगदान आहे.

संदर्भ सूची

- ✦ डॉ. एस. जी. देवगावकर, डॉ. शैलजा देवगावकर, डॉ. जयमाला डूमरे. (२०१४) सामाजिक चळवळी- परंपरागत आणि आधुनिक. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
- ✦ डॉ. बी. एम. कर्हाडे. (२०१४) आदिम जमातीचे समाजशास्त्र भाग २. नागपूर: पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स
- ✦ डॉ. प्रदीप आगलावे. (२०१०) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.

- ✚ राजीव कुमार महतो. (२०२४) International Journal of Political Science and Governance, 6(1), 34-36
- ✚ घनश्याम शहा (अनुवाद - प्राची चिकटे) (२००८) भारतातील सामाजिक चळवळी. पुणे: डायमंड पब्लीकेशन्स.
- ✚ घनश्याम शहा (अनुवाद - प्रा.योगिनी वेंगुर्लेकर) (२००९) सामाजिक चळवळी आणि सरकार . पुणे: डायमंड पब्लीकेशन्स.
- ✚ <https://www.historydiscussion.net/essay/tribal-movements-in-india/1797>
- ✚ <https://www.historydiscussion.net/articles/peasant-and-tribal-movements-during-british-east-india-company/2081>
- ✚ <https://www.historydiscussion.net/history-of-india/peasant-and-tribal-movements-in-india-during-independence/664>
- ✚ <https://www.yourarticlelibrary.com/sociology/top-4-tribal-movements-in-india-explained/32955>
- ✚ <https://www.yourarticlelibrary.com/india-2/tribal-movement-in-india-before-and-after-independence-2796-words/6141>